

מרד הנקיב אל-אשראף בירושלים בשנים 1702-1706 ומצבם של בני-החסות בעיר

מינה רוזן

הרקע לאנרכיה בירושלים בראשית המאה הי"ח

פרשת המאורעות שאירעו בירושלים בשנים 1702-1706 לא זכתה כמעט לתשומת-לב המחקר, על אף העניין הרב שיש בה, הן מבחינת תולדותיה של העיר, הן מבחינת מצבם של בני-החסות בירושלים, היהודים והנוצרים.

החוקרים שעסקו בפרשת עלייתה של חברת רבי יהודה החסיד ייחסו את כשלונה לאופי השבטאי של חבריה ולהפסקת התמיכה מן הגולה.¹ אחרים עמדו על מקומו של המרד במהלך המאורעות האלה,² אולם מלוא-חשיבותו והשפעתו על ההיסטוריה של העיר ומצב היהודים והנוצרים בתוכה לא באו לידי ביטוי.

בדיקת מהלכו של המרד, סיבותיו ותוצאותיו, מגלה תמונה ברורה למדי. יותר ממה שהיה זה מרד, היתה זו אנדרלמוסיה רבתי, 'איש הישר בעיניו יעשה' ותפקידם של מאורעות אלה במשבר — הקהילה היהודית וכמוה גם במשבר שפקד את העדה הארמנית בירושלים בתחילת המאה הי"ח — מכריע בחשיבותו.

השנים האחרונות למאה הי"ז והשנים הראשונות למאה הי"ח היו שנים של מהומה ומבוכה בארץ-ישראל. האימפריה העות'מאנית, שעסוקה היתה עד סוף המאה הי"ז במלחמות מחוץ, לא עצרה כוח לרסן את כל המתקוממים נגדה מבית, ממשנאיה ומרשתיה, וכך הפכה הארץ הפקר. מושלי-המחוזות וגובי-המסים סחטו את הפלאחים עד כי מלאכת עיבוד האדמה הפכה למשימה נואשת וחסרת-תכלית. הבדווים שדדו את העובדים בדרכים ואת הפלאחים ואלה ראו כי אין להם כל מגן, לא מן הבדווים ולא מן המינהל העות'מאני וזנחו את אדמותיהם והצטרפו אל כנופיות הבדווים. בשלהי המאה הי"ז נעזבו כחמישים אחוזים מן הכפרים בסנג'ק ירושלים, ומושלה לא משל אלא על

1 מ' בניהו, 'החברה הקדושה של רבי יהודה החסיד', ספר היוכל לזלמן שזר, ירושלים תש"ך, עמ' קסד-קעא. במאמרו 'לקביעת זמנן של שתי אגרות ירושלמיות' (ירושלים, ב, ה, תשט"ו, עמ' שכט), הוא הפנה את תשומת-הלב למצבה הכלכלי והמדיני של ירושלים באותה עת, אך החיזה העיקרית היא כי משבר הקהילה נבע מהיות עליית ר' יהודה החסיד עליית הזיה שאין לה עם יישוב ארץ-ישראל ולא כלום. כ"צ דינור ('הזמנים החדשים בתולדות ישראל — אכחנתם מהותם ודמותם', במפנה הדורות, ירושלים תשל"ב, עמ' 26-28) מרמז גם הוא לכשלון העלייה בשל אמונתם השבטאית של חלק מן העולים. א' יערי (שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשל"ז, עמ' 343) התייחס לתפקידו של המרד במסכת המאורעות, אך סבור כי הסיבה העיקרית לכשלון העלייה היתה הפסקת התמיכה וקנאת הגויים בגידול היישוב (שם, עמ' 322-323).

2 ע' שוחט ('היהודים בירושלים במאה הי"ח', קתדרה, 13, תש"ם, עמ' 4-12) הביא שורה של מקורות שעניינם במרד ובמצב בירושלים באותן שנים ואף פוסק (שם, עמ' 7) כי 'המאה הי"ח מתחלת אפוא במאורע מדיני אשר הסב רעות רבות ליישוב היהודי הדל בירושלים', אולם מהלך המאורעות נותר מעורפל. תשומת-לב של ממש לעניין זה הפנה י' ברנאי ('היישוב היהודי בארץ ישראל בין השנים ת"ק-תקל"ז (1740-1777) וקשריו על התפוצות', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ה, עמ' 159-161). הוא דן בדמיון המפליא שבין פרשת התמוטטותה הכלכלית של עדת הארמנים בירושלים בשנות המרד למשבר קהילת ירושלים.

פנים חומותיה.³ הדרכים בארץ היו בחזקת סכנה וגם שיירת החג', שהתורכים הקפידו על אבטחתה, לא ניקתה מהתקפות הבדווים. המסחר וכלכלת הארץ נפגעו קשה,⁴ בייחוד במרכזה ובדרומה. על מצב דרכי-התעבורה בארץ-ישראל בשנים הראשונות למאה הי"ח והשפעתם על המסחר והכלכלה כתב ר' גדליה מסימיאטיץ' דברים שהרבו להביאם:⁵ 'דרכי ציון אבילות וא"א [אי-אפשר] לסבב שם מעיר לעיר מכה הגייסות של ערביים שהם רעים וחטאים מאד אפילו בעיר ומכ"ש בדרך, שכל הדרכים בחזקת סכנה, שגוזלים וחומסים אפילו את הישמעאלים'.⁶ על רקע זה יש להבין את פרשת המרד.

סיפור המעשה הובא בכמה מקורות. ביומנו של הפאטריארך הארמני מינאס,⁷ בתכתובת הדיפלומאטית הצרפתית, השמורה בארכיון הלאומי של הריפובליקה הצרפתית בפאריס, וכוללת בעיקר תזכירים של הקונסול בצידון, ז'אן באפטיסט אסטל (Jean Baptiste Estelle).⁸ הפרשה מתוארת גם בחיבורו של ר' גדליה מסימיאטיץ', שהיה מכני חבורתו של ר' יהודה החסיד, 'שאלו שלום ירושלים'.⁹ גם הנזירים הפראנציסקאנים במנזר סאן-סלבאדור תיארו מאורעות אלה, תיאור שנשמר בכרוניקה שנכתבה כנראה בימי האירועים עצמם וקובצה יחד עם תעודות מארכיון המנזר בידי האב ל' למנס.¹⁰ בדיקת המקורות מציגה תמונה מרתקת של ירושלים, של גורל תושביה ושל הכוחות הפועלים בתוכה וסביבה באותן השנים.

מהלך המאורעות

מסכת הכוחות שפעלו אז בעיר הורכבה מן המושל שמונה מטעם קושטא ומן השופט שמונה גם הוא בקושטא. לצד האחרון היה הנקיב אל-אשראף, ראש המשפחות שהתייחסו על הנביא מחמד בעיר, כעין מנהיג של תושבי העיר הנכבדים יותר. בין שני כוחות אלה ניצבה האוכלוסיה, מוסלמים, יהודים ונוצרים, היניצ'רים של המצודה, הסיפאיהים מסביבות ירושלים, מורדים ופלאחים בורחים שהורשו להיכנס אל העיר.

מתברר כי בשנת 1702 מונה מושל חדש לירושלים, גורג'י מחמד פאשא.¹¹ תחומי-שלטונו השתרעו

- A. Cohen, *Palestine in the 18th Century — Patterns of Government & Administration*, Jerusalem 1973, pp. 170-172 [להלן: כהן]. 3
- שם, וכן: A. Rafeq, *The Province of Damascus, 1723-1783*, Beirut 1966, pp. 52-76. 4
- ר' גדליה מסימיאטיץ', שאלו שלום ירושלים, נדפס לראשונה בברלין תע"ו ושנית על ידי ר' רובשוב, רשומות, ב (תרפ"ז), עמ' 493-462. השתמשתי במהדורתו של א' יערי, מסעות ארץ ישראל, רמת-גן תשל"ו, עמ' 334 [להלן: יערי, מסעות]. 5
- שם, עמ' 346. 6
- A. Kalaydjian, 'The Correspondence of the Armenian Patriarch Gregory the Chain-bearer (1725-1740)', *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, p. 563, n. 5 7
- תודתי נתונה לפרופ' א' כהן מן האוניברסיטה העברית בירושלים שמסר לידי את הרשימות הנוגעות למרד בירושלים שערך בארכיון זה. כן נתונה לו תודתי על הערותיו המועילות למאמר, להלן מופיעים המקורות מארכיון זה בקיצור (Archives Nationales) AN 8
- פרטים ראה: יערי, מסעות, עמ' 772. 9
- Relazione della ribellione successa nella S. Città di Gierusalemme e suoi contorni incominciando dall'anno 1702 sino all'anno 1706, *Collectanea Terrae Sanctae ex archivis hierosolymitano deprompta* R.P.L. Lemens O.F.M. Edi. P.H. Golubovich, Biblioteca Bio bibliografica, N.S. 10
- diretta dal G. Golubovich, Tomo 14, Firenze 1933, p. 46-50 [להלן: כרוניקה]. 11
- Mahmet Bassa Curt Beiran הוא כרוניקה A. Kalaydjian, *ibid.*, p. 563

מנוזיג מוסלמי, 1630

מעבר לסנג'ק ירושלים וכללו כנראה את כל ארץ-ישראל לבד מסנג'ק צפת.¹² מיד עם ראשית כהונתו, החל לעשוק את תושבי ירושלים, עשירים ועניים. זמן-מה אחר-כך, יצא את חומות העיר כדי לחסל קץ של בדווים ופלאחים מורדים שמצאו מקלט במבצר בית-גוברין.¹³ מבצר עתיק זה ביצרו העות'מאנים מחדש בשנת 1551.¹⁴ שמונה חודשים צר מחמד פאשא על המבצר. לבסוף, לאחר שהצליח לתקוע כמה דגלים על החומות, בנד בו אחד ממפקדיו והעביר קול בין החיילים בדבר מותו של המושל. בשל פחדם זנחו החיילים את משמרתם ונסוגו בחיפזון כשהמורדים רודפים אחריהם. מחמד הנרגז ירד אל מישור-החוף, ומשם ערך פשיטות שבהן תפס בדווים ופלאחים רבים. חסרי המזל שנתפסו ראשיהם הוחזו ונשלחו לירושלים כדי שיוקעו על שער-העיר. בשוכו לירושלים הביא עמו כמה פלאחים מורדים ששבה, ובהגיעו אל העיר שיפד אותם על חומותיה, למען יראו וייראו.¹⁵

עם שוכו לירושלים הוחלף השופט, ובמקומו בא גיסו של המופתי הגדול של קושטא. אפשר להניח שלא רק כשרונותיו היו הסיבה למינויו למשרה רמה זו, שהיא מן החשובות במערכת הדתית המשפטית של האימפריה. לדעת הפראנציסקאנים היה זה 'אדם יהיר ורק מעט נבון' שעתידי היה להביא צרות צרורות על תושבי ירושלים. המושל ראה בו שחצן וטרדן, ונראה כי בכואו אל העיר התברר כי שניים אלה יהיו אויבים בלב ובנפש.¹⁶

זמן קצר לאחר בוא השופט החדש, יצא מושל ירושלים את החומות לסביבות שכם, שם פרץ מרד על רקע תשלום המסים כנראה. לדברי הכרוניקה יצא לשם מחמד פאשא כדי לגבות את המסים המגיעים לו, אך לדברי הפרוקורטור של המנזר הפראנציסקאני,¹⁷ יצא כדי לדכא מרד. בינתיים התאספו לדברי הפרוקורטור כחברון שלושת אלפים איש, פלאחים או בדווים (זאת לא ידע לקבוע בוודאות), שהתכוונו לצאת לעזרת תושבי שכם. לדבריו, גם ירושלים עצמה מלאה פלאחים מזוינים שהתמרדו נגד המושל ובסביבותיה חנו פלאחים מורדים.

המושל נהג בכפריים המורדים באכזריות רבה. כאשר לא הצליח לגבות מכפר כלשהו את המסים, היה שודדו ובוזזו ללא רחם.¹⁸ לדברי הפרוקורטור גם התיז כמה ראשים במהלך מסע גביית המסים. התמונה המתקבלת אפוא היא של תסיסה ומרד בחלקים שונים של ארץ-ישראל, שהמושל נקט אמצעים אכזריים ביותר כדי לרסנם.

נראה כי המושל שדד גם את אחד הכפרים של המופתי של ירושלים.¹⁹ אסתל, קונסול צרפת בצידון, מסר במכתב מן ה-25 באוקטובר 1702 כי המופתי שלח אל המושל שליח כדי לתבוע את זכויותיו, אך המושל השליכו למאסר, בידעו שהמופתי תומך בשופט. כאשר שוחרר חזר לירושלים וסיפר

12 ראה בעניין זה: א' הד, 'ארץ ישראל בסוף המאה הי"ז על פי פנקסים תורכיים של מס הגולגולת', ירושלים (מחקרי ארץ-ישראל), ב (תשי"ג), עמ' קעד. בכרוניקה כתוב כי היה 'מושל יהודה ופלשתינה' (שם, עמ' 46). אסתל ציין גם הוא כי היה מושל עזה ושכם לבד מירושלים (AN/AE/BI 1017 תזכיר, 25.10.1702).

13 בכרוניקה: Beit hebrin

14 U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine (1552-1615)*, Oxford 1960, pp. 115-116

15 כרוניקה, שם.

16 AN/AE/BI 1017 תזכיר של אסתל אל מזכיר-המדינה, 25.10.1702.

17 הידיעות הגיעו לקונסול הצרפתי בדרך-כלל מן הפרוקורטור של המנזר שהיה על-פי רוב ממוצא צרפתי, ואילו 'מגן הארץ הקדושה' היה איטלקי. מכתב הפרוקורטור של סאן-סלבאדור לפרוקורטור של צידון, מתאריך 9.10.1702, שם.

18 כרוניקה, שם.

19 aparteneva al mufti di Gierusalemme (כרוניקה, עמ' 46).

את הקורות אותו והמופתי התלונן לפני השופט על העוול שנעשה לו.²⁰ בכרוניקה הפראנצ'סקאנית לא מסופר כלל על עניין זה, אלא נאמר בה כי בזיזת הכפר נודעה למופתי ביום השישי, בשעה שהשופט, ממלא-מקום המושל וכל נכבדי העיר נהגו ללכת אל מסגד כיפת הסלע לדרשה. באותו מעמד, תפס לפתע המופתי בצווארו של ממלא-מקום המושל וזעק בנוכחות השופט: 'צדק! צדק! האל במקום העריצות והעושק שנעשים בידי הפחה אדונו!'.²¹ אסתל תיאר אחרת את המאורעות האלה, בצורה פחות דראמטית. לאחר שהמופתי התלונן לפניו, ראה בכך השופט הזדמנות להמריד את הירושלמים נגד המושל. באותו יום שישי נשא דרשה ארוכה על מעשי העושק של המושל נגד התושבים, והדבר נתן הזדמנות לכל בעלי התלונות עליו, שמספרם רב היה, לטעון את טענותיהם כי הוא מורד, טיין וכיוצא בזה. השופט מיהר להביא את כל המתלוננים למחֶכְמָה, שם העלה את תלונותיהם על הכתב, ושלחן עם אחד מאנשיו לקושטא. המושל הנזעם שלח גם הוא את אחד מאנשיו לקושטא וכידו אגרות מסבירות ומבהירות.²² יש לציין כי מתפקידו של השופט היה לבקר את מעשי המושל אם הם נוגדים את השריעה והקאנונים.²³ על-פי הכרוניקה הוא מילא את תפקידו כפשוטו, ואילו מדברי הקונסול הצרפתי עולה הרושם, שהשופט חיפש סיבה לגרום להדחתו של המושל גם אם לא נודעו טעמיו ונימוקיו.

הכרוניקה קובעת בקצרה שהשופט הצדיק את המופתי וקבע כי המושל אמנם טיין אכזרי, מפר שלום, ואין להכיר בו כמושל הארץ. לכן ברחו ממלא-מקום המושל ואנשיו מן העיר. אסתל פירט וטען כי השופט הכריז כי כל הבדווים והפלאחים המורדים של הר-חברון, שנחשבו מורדים במושל, זכאים ורשאים היו להיכנס לעיר בביטחון מלא, וכך אמנם עשו. ירושלים מלאה אפוא בנוחות מזוינים שתמכו בשופט והתנגדו למושל. ממלא-מקום המושל עצר חמישה-עשר איש, אולי ממנהיגי המורדים שנכנסו לעיר. השופט ראה בכך פגיעה בסמכותו והחליט לצאת למלחמה גלויה. לצדו עמדו הניצ'רים של המצודה והסיפאהים מסביבות ירושלים. כל אלה פרצו אל בית-הסוהר, שחררו את העצורים ועצרו את ממלא-מקום המושל, אסתל לא סיפר על בריחת ממלא מקום המושל מן העיר.

השופט נשאר שליטה היחיד של העיר בפועל. הוא מינה לראש העיר²⁴ את הנקיב אל-אשראף. בכך קשר אליו את העלית החברתית של ירושלים המוסלמית שעוד קודם-לכן עמדה לצדו,²⁵ שכן הנקיב היה במידה רבה נציגה ומנהיגה של עלית זו. הנקיב אל-אשראף באותה תקופה היה מחמד אבן מצטפא אל חוסייני ממשפחת חוסייני הידועה.²⁶ השופט מינה גם נכבדים ירושלמים אחרים

20 תזכיר אסתל (לעיל, הערה 16).

21 כרוניקה, עמ' 47.

22 AN, שם, תזכיר של אסתל אל מזכיר-המדינה, 25.10.1702.

23 ראה: חרבות ירושלים, מהדורת מינה רזון, תל-אביב תשמ"א, עמ' 35-40.

24 capo della Città

25 תזכיר אסתל (לעיל, הערה 22).

26 עובדה זו עולה מקובץ הביוגרפיות של נכבדי ירושלים שחיבר חסן בן עבד אל לטיף אל חוסייני, תראג'ם אהל אל קדס פי אל קרן אל ת'אני עשר, עמ' 137. הקובץ נמצא בספריית המוזיאון הבריטי בלונדון וצילומו כמוזיאון רוקפלר בירושלים. ידיעה זו שופכת אור חדש על מקומה של משפחת חוסייני בהנהגת היישוב המוסלמי בירושלים ומלמדת על כך שכבר בתחילת המאה הי"ח מילאה תפקיד חשוב בהנהגה זו (בעניין זה ראה: ב' אבו מנה, 'אור חדש על עלייתה של המשפחה החוסיינית בירושלים במאה הי"ח', פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 323-342). תודתי נתונה למר עאדל מנאע מירושלים אשר מסר לי את הפרטים הנוגעים למרד המצויים בכתב-יד זה.

מופתי רכוב

לראשי רבעים. עובדת מינויו של הנקיב אל-אשראף ל'ראש-העיר' ציינה את ארעיותו של המינוי עד אשר ימנה השערה-העליון מושל חדש. לדברי הכרוניקה הביא המצב הזמני הזה כסף רב לכיסי השופט, שכן גם הנקיב וגם הנכבדים שמונו לראשי רבעים שילמו לו ממון רב בעבור המשרות והכיבודים שחילק להם. את הכסף הזה סחט אחר-כך הנקיב מתושבי ירושלים, ללא הכדל דת. אפשר אפוא שכל ניגודי האינטרסים כולם בין השופט למושל לא היו אלא על הזכות לסחוט את האוכלוסיה.

מחמד פאשא, המושל המודח, שהשלטון המרכזי נטה לו חסד, מונה בינתיים לתפקיד הוואלי של דמשק ומנהיג שיירת החג' למכה. בתוקף תפקידו כוואלי הוא מינה מושל חדש לירושלים, אסנם פאשא.²⁷ הלה כתב לירושלים שיכינו מגורים בעיר ל-1,400 חיילים. נכבדי העיר הודיעו לו כי לא יוכנס לעיר עם יותר מחמש מאות חיל.²⁸ לדברי אסתל, כוונתו היתה להשליט סדר בעיר, ולכרות ראשיהם של שנים-עשר ממנהיגי האוכלוסיה המקומית.²⁹

על-פי דברי הכרוניקה, הופעתו של אסנם פאשא הגדילה את ייסורי האוכלוסיה, שכן ברור היה שהנקיב לא התכוון לאפשר לו להיכנס לעיר. הנקיב התכונן לקרב. הוא סגר את שערי-העיר, הציב עליהם משמרות והחל מחזק את הביצורים. היניצ'רים במצודת ירושלים שיתפו עמו פעולה. וכך כתב ר' גדליה מסימיאטיץ':

ושם [מגדל דוד] רגילין לדור חיילות של המלך, שהוא מושיבן שם כדי שישמרו את העיר שלא ימרדו בו, אבל כרכות העיתים שכבר הם מורגלים עמהם ומתחנתים עמהם גם הם מורדים.³⁰

27 כרוניקה, עמ' 48, Assnam או Islam כנראה שיבוש של אסמעיל.

28 תזכיר אסתל אל מזכיר-המדינה הרוזן פונטשרטין, תיאור ההתרחשויות בין 16.7.1703-25.10.1702.

29 תזכיר שם, המתאר את ההתרחשויות בין 2.5.1704 — 29.10.1704.

30 יערי, מסעות, עמ' 361; ראה גם: כרוניקה, עמ' 48.

יניצ'רים במצעד

היניצ'רים הפכו אפוא כרבות-הימים לחלק אינטגרלי של החברה המוסלמית שסביבם, ולא תמכו בהכרח בסולטאן.

בהתגוננות עזרו לנקיב הבדווים והפלאחים המורדים שנכנסו לעיר קודם-לכן. גם המושל התכונן לבאות וגייס אלפיים חיילים, רגלים ופרשים, ובעזרתם קיווה לנצח.³¹ העיר נשארה סגורה ומסוגרת כמה שבועות, והאוכלוסיה שלא היתה מוכנה למצור סבלה רעב ומחסור.³²

לדברי ר' גדליה מסימיאטיץ', לא הסתער המושל החדש על ירושלים, בשל קדושתה לאסלאם, אלא חנה במרחק-מה מחוץ לחומותיה והמתין.³³ אולם נראה כי היסוסיו נבעו מחולשתו הצבאית. הוא נאלץ לסגת לבזום הגדול של הנצורים, לאחר שקיבל את מסיו והסתפק במינוי ממלא-מקום, שהתושבים הסכימו לקבלו.³⁴ הקונסול הצרפתי בצידון העריך כי עם שוכו מליווי שיירת החג', יעשה זאת בליווי צבא רב שיאפשר לו להטיל מצור של ממש על העיר.

אולם בשוכו התיישב המושל בעזה. אסתל העריך כי אם יצליח לגייס שנים-עשר-חמישה-עשר אלף חיילים ולהטיל מצור על ירושלים, היא תיאלץ להיכנע לו תוך שבועיים, כאין לה מקורות אספקה.³⁵ בתחילת אוקטובר 1704 יצא המושל למסע על ירושלים. בדרכו כבש ושרף את הכפרים שסביבותיה, כשהוא נעזר בתגבורת כדמשק. ואולם, תכניתו לכבוש את העיר לא יצאה אל הפועל, לפי שבינתיים מונה בקושטא מושל חדש. בתחילת 1705 הגיע המושל החדש, אסלאן פאשא, לירושלים. הנקיב

33 שם, שם.

31 ראה לעיל, הערה 29.

35 שם.

34 תזכיר אסתל (לעיל, הערה 29).

32 יערי, מסעות, עמ' 360.

שוב לא חש ביטחון במעמדו ושינה את טעמו. המושל החדש היה אדם זקן, עני ועלוב, ולדברי הפראנציסקאנים לא היה גם חכם במיוחד. כל מושל נהג להיכנס לעיר בליווי צבא שכיר, אך זה הגיע מלווה שבעה 'בנדיטים', כלשון הכרוניקה, שהיו יותר מתים מרעב מאשר חיים.³⁶ המורדים קיבלו בהפגנת חיבה גדולה, הם האכילו אותו ואת בני-לווייתו. בסוכרם כי אין במושל זה סכנה, חשבו המורדים כי ביחסם הטוב אליו ישכנעו אותו לכתוב עליהם טובות ל'שער-העליון'.³⁷ ואולם תלונות האוכלוסיה על מנהג השופט והנקיב הגיעו לקושטא וכן תלונותיו של מחמד פאשא. נפלה החלטה לחסל את המרד. צבא רב נאסף בפיקודו של מושל דמשק גורג'י מחמד פאשא, ושוב מונה מושל חדש לירושלים, מצטפא פאשא. כל הכבודה יצאה מדמשק אל ירושלים. בדרך הספיקו אמנם מחמד פאשא ומצטפא פאשא לריב ביניהם, אולם המורדים לא הספיקו לנצל זאת, כיוון שבינתיים נבהלו הינצ'רים והסיפאיהם מסכיבות ירושלים, שתמכו קודם-לכן בנקיב, וחזרו והצהירו על נאמנותם לסולטאן. הם התבצרו במצודת ירושלים והזמינו את כל מי שנאמן לסולטאן להצטרף אליהם.

בינתיים הסתכסך הנקיב עם השופט ועם הדרווישים בעיר וכולם הצטרפו למתבצרים במצודה, בהשאירם את הנקיב לשאת לבדו באשמה.³⁸ הוא התבצר בביתו-שלו, שהיה גבוה ומבוצר היטב, ושני המחנות עסקו ביריית חצים במשך שלושה ימים.

הפראנציסקאנים סיפרו כי ביום הראשון לקרב, הכין השופט כי גורלו מונח על כף-המאזניים וכתב מכתב מלא ענווה והתחסדות למחמד פאשא וביקשו לעזור לו במהירות נגד הנקיב, בהבטיחו לו סכום השווה לעשרים אלף ריאל על עזרתו. מחמד פאשא שלח אליו מיד עשרים ושתיים פלוגות חיילים. בינתיים ציווה מצטפא פאשא על משנהו להיכנס אל העיר וליטול את השלטון בשמו, ולאסור בכל מחיר את המורד.³⁹ לר' גדליה מסימיאטיץ' גרסה אחרת על מאורעות אלה: המושל החדש כתב לנכבדי העיר שאם יסגירו לידיו את הנקיב בריא ושלם ייתן להם כסף רב.⁴⁰ על-פי שתי התעודות, נודע לנקיב דבר חילופי-האגרות והוא נמלט בלילה מן העיר עם תומכיו. אז נכנסו חיילי מחמד פאשא ואחריהם מצטפא פאשא וחייליו. היה זה ב-27 בנובמבר 1705. הנקיב אל-אשראף נתפס והוצא להורג על ידי העות'מאנים בשנת 1119 להג'רה (1707).⁴¹ כך הסתיים המרד.

היחס אל בני-החסות

ימי המרד היו שנות מסה קשה לתושבי ירושלים בכלל ולבני-החסות בפרט. הנקיב אל-אשראף ומפלגתו שרכשו את משרותיהם בכסף רב, סחטו בדרכים שונות כסף זה מן האוכלוסיה. גם ימי המצור הכבידו מאוד על העיר.

כמו בכל התקופות⁴² הרי גם בשנות המרד היו בני-החסות בעיר המקור העיקרי למימון צורכי

36 כרוניקה, עמ' 48.

37 שם, לדברי ר' גדליה מסימיאטיץ' התפשרו עמו כי ייכנס ליום אחד בלוויית שלושה חיילים בלבד, יקח את מסיו ויסתלק (יערי, מסעות, עמ' 360).

38 כרוניקה, עמ' 49; ר' גדליה מסימיאטיץ', יערי, מסעות, עמ' 361.

39 כרוניקה, שם.

40 יערי, מסעות, שם.

41 חסן עבד אל לטיף אל חוסייני, קובץ ביוגרפיות (לעיל, הערה 26), שם.

42 ראה, למשל: חרבות ירושלים (לעיל, הערה 23), עמ' 46-72; מינה רוזן, 'דמותו של היישוב היהודי, ארץ ישראל באימפריה העות'מאנית עד סף העת החדשה (1804-1516)', ההסטוריה של ארץ ישראל, ז (עורך א' כהן), ירושלים תשמ"א, עמ' 218-228.

הממשל בירושלים.⁴³ תקופת המרד מצטיינת ביחסו המחמיר במיוחד של שופט ירושלים אל בני-החסות, אף-על-פי שלבעל משרה זו היו בדרך-כלל עיני המיעוטים בעיר נשואות כדי שיגן עליהם.⁴⁴ יחס זה צוין בשורה של גזירות מעליבות שנבראו בחלקן כדי לסחוט כספים גרידא ובחלקן היו התמרה של תנאי 'חווה עומר'.⁴⁵ נראה שהחמרה זו היתה חלק ממדיניותה של קושטא עצמה, אולי כדי לנקום בנוצרים היושבים באימפריה על תנאי המשפילים של חווה קרלוביץ.⁴⁶

אחרי חג השבועות תס"ג (מאי 1703) נגזר על יהודי ירושלים שלא ילכו בכגדים לבנים בשבת, שנעליהם תהיינה בלי מסמרי-כרזל, שכריכות הראש שלהם תהיינה שחורות ושלא ילכו בכובעים לפי האופנה המוסלמית. גזירות דומות נגזרו על הנוצרים. חלק מגזירות אלה נקבעו ליהודי ירושלים בתקופות עברו, אך היו אולי הלכה, ואין מורים כן.⁴⁷

על בני שתי העדות גזרו שכל הפוגע ברחוב כמוסלמי, יפנה לו דרך וייסוג שמאלה. לכן התעללו בהם המוסלמים בכוונה תחילה, לפי שהיו הולכים מול היהודים והנוצרים במכוון, כדי שייאלצו לסגת שמאלה והיו מטים אוזנם לשמוע אם סנדליהם מקישות על אבני-המרצפת.⁴⁸

הכרוניקה מספרת כי על הנוצרים הוטל להאכיל בכתייהם שלושה ימים כל אורח מוסלמי שנודמן לעיר, ולספק סוסים להגנת העיר, כנראה. על הנוצרים המזרחיים שישבו בעיר מקדמת דנא, ודמו מאוד למוסלמים המקומיים באורחות-חיהם, נאסר ללמד את בניהם את השפה והכתב הערבי,⁴⁹ שהיו שפת-הדיבור ושפת-הכתיבה הרגילים שלהם.

מן הגזירות שנגזרו על יהודים ונוצרים כאחד, נראה כי הציקה להם והעליבה אותם מאוד, היתה גזירת הכלבים. הכלב נחשב בארצות האסלאם חיה טמאה המטמאת כל הנוגע בה. אחת הקללות המרגיזות ביותר במקומות אלה היא 'כלב'. מרכים להאשים את הכלבים בהפצת מגיפות והבאת מזל רע.⁵⁰ השפלת היהודים על ידי רמז לקשריהם עם בעל-חיים זה לא היתה תופעה חדשה בירושלים,

43 כרוניקה, עמ' 47.

44 מינה רחן, 'מקרה הנער המומר' — פרק בתולדות יהודי ירושלים במאה הי"ז, קתדרה, 14 (טבת תש"ם), עמ' 68; חרבות ירושלים (לעיל, הערה 23), עמ' 35-40.

45 'חווה עומר' היה הבסיס המסורתי שעל-פיו נקבע יחס האסלאם אל 'בני-החסות' היהודים, הנוצרים והאמוגושים. נוסח החווה השתנה ממקום למקום ומזמן לזמן. דוגמה של 'חווה עומר' מסוף המאה הי"ז מתוך ספרו של ההיסטוריון היהודי ממצרים יוסף סמברי, ראה: 'דברי יוסף' לרבי יוסף סמברי, כ"ז פריס, כ"ח H130A, מהדורה מצולמת, ירושלים תשמ"א, עמ' 18-22.

46 בשנת 1702 אסר הוויזר הגדול דלטבן פאשא על היהודים והנוצרים באימפריה לנעול סנדלים צהובים, כובעים אדומים מקושטים בפסים לפי האופנה הטטרית והתיר להם לכסות את ראשם ורגליהם רק באריג או עור שחור (M. Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'empire Ottoman*, Paris 1897, p. 118).

47 בעניין האיסור ללבוש לבן בשבת ראה: א' כהן, יהודי ירושלים במאה השש-עשרה, ירושלים תשל"ו, עמ' 47. ר' משה פוריית ייעץ בספרו 'דרכי ציון' (יערי, מסעות, עמ' 276) לעולים לירושלים כי אם יש להם כריכה לבנה לראשם, שומה עליהם לרקום בה חוט כלשהו מצבע אחר, כדי שלא תהיה לבנה לגמרי, אך גם לא להשתמש בצבע ירוק כהיר, המיוחד לצאצאי הנביא מחמד.

48 יערי, מסעות, עמ' 362; כרוניקה, עמ' 47. הגזירה לרדת שמאלה מן הדרך מזכירה מאוד את המנהג שעליו סיפר ר' שמואל די אוזיה בספרו 'לחם ודמעה', ויניציאה שס"ה, מן הפירוש על איכה, קא ע"א: 'צדו צעדינו... כי האומות מזלזלים בנו כ"כ עד שאין מניחים אותנו ללכת ברחובותינו אלא צריך היהודי לירד מן המסילה כדי שיעבור הגוי ואם הישראלי אינו יורד מעצמו מורידין אותו למטה בעל כרחו, וכפרט הגזרה הזאת היא מצויה בירושלים יותר משאר ארצות, וזהו דדיק ברחובותינו ממש שהיא ירושלים... אם חודשה הגזירה הרי שנים רבות לא סבלו יהודי ירושלים מהוראה משפילה זו.

49 כרוניקה, עמ' 47.

50 כרוניקה, עמ' 47-48. נראה כי האמונה שכלבים מפצים מגיפות רווחה גם באירופה. וראה למשל כתב-יד פירוש על התורה לרפאל מרדכי מלכי, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים 4³¹, 37 ע"א: 'לא יחרץ כלב לשונו / כשהכלבים צועקים בלילה מות בעיר כלומר לא יהיה ביניהם שום משחית... דזהו כלבים על כך נראה

סיפאיהם חמושים

כפי שהעיד, למשל, ג'יובאני אלקארוטי, שביקר בארץ-ישראל בשנת 1588. לדבריו, פרצה באותה שנה מגפת-דבר בעיר, ומושלה אבו סייפין שחשב כי הכלבים הם המפיצים את המחלה ציווה להרוג את כולם ולקוברם בבית-העלמין של יהודי ירושלים בהר-הזיתים. לדברי אלקארוטי, מחו היהודים הנרגזים על כוונתו זו נמרצות ואבו סייפין השיב להם שהם כולם כלבים וברצונו שכל הכלבים יהיו קבורים במקום אחד.⁵¹ ואולם עתה זומן ליהודים ולנוצרים גורל דומה. לדברי הכרוניקה הפראנצ'סקאנית, הוכרח כל אחד להביא כלב מת אל מקום כלשהו מחוץ לשער-ציון, ושם יקבלו פטור מ'ועדה' מוסלמית, תמורת סכום-כסף. לדברי כותב הכרוניקה, פעמיים נגזרה עליהם גזירה זו במשך המרד.⁵²

על הסיבה לגזירה זו יש חילוקי-דעות בין המקורות. ר' גדליה מסימיאטיץ' תיאר אותה בפירוט רב וכתב כי זמן-מה לפני חג-הפורים תס"ג (חורף 1703) הודמן כלב להר-הזית. לכן החליט השופט המזועזע לבער את כל הכלבים מן העיר.⁵³ לדברי אסתל, הפריעו הכלבים והתרנגולים את מנוחתו של השופט בלילות ולכן ציווה להשמיד את כולם.⁵⁴

מכל מקום, הבטיח השופט, אליבא דר' גדליה מסימיאטיץ', לכל נער מוסלמי שאם יהרוג כלב יקבל סכום-כסף מסוים. נערי המוסלמים פשטו אפוא ברחובות העיר להשמיד כלבים, ובראותם יהודי או נוצרי — הכריחוהו להוציא את נבלות הכלבים שהרגו אל מחוץ לשער-ציון. הנוצרים, שלדברי ר' גדליה מסימיאטיץ' היו משופעים כסף, שיחדו את נערי המוסלמים, והיהודים הוכרחו אפוא להוציא גם את גוויות הכלבים שנהרגו ברחובות הנוצרים. כדי שלא יהיה עליהם לעסוק במלאכה בזויה זו, הסתתרו היהודים בבתיהם רוב שעות-היום. כיוון שראה השופט כי מבצע ביעור הכלבים לא סילק את כל הכלבים מרחובות ירושלים, נגזר על היהודים והנוצרים שכל חצר מחצרותיהם תביא כלב חי אחד אל מחוץ לשער-ציון, שם יהרגוהו המוסלמים, ותמורת תשלום יוכלו מביאי הכלבים לקבל את כתב-הפטור. ואולם רוב הכלבים בירושלים כבר הושמדו, ולכן נוצר בהם מחסור.

בשעת המגפה ב"מ הכלבים מדביקים המגפה בפיהם ורוח הרע... ופגיעתן רעה וצעקתם מסוכנת לפיכך זכו כלבים וראיתי בערי איטליה כשיש להם חשש מגפה ב"מ הראשון עושים מיתים הכלבים בשם המות כדי שלא ימשך המגיפה מבית לבית ממקום למקום ויפה הם עושים.

Giovanni Francesco Alcarotti, *Del viaggio di Terra Santa*, Novara 1596, p. 368 51

כרוניקה, עמ' 47. 52

יערי, מסעות, עמ' 362-. 53

AN, שם, מכתב אסתל אל הרון פונטשרטין מזכיר-המדינה, דין-וחשבון על המתרחש בין 16.7.1703-2.5.1704. 54

המוסלמים היו צדים מעתה כלבים ומוכרים אותם ליהודים ולנוצרים בכסף רב, רייכסטאלר אחד הכלב. וכך, כתב ר' גדליה מסימיאטיץ', 'היינו לשחוק בין העמים'.⁵⁵ ימים מעטים לאחר חג-השבועות תס"ג (מאי 1703) נאסר בפקודת השופט 'נשיא הספרדים'. אפשר שהיה זה חיים ערוך, פרנס הספרדים בירושלים. המאסר נבע מכך שיהודי העיר הלכו לקבר שמואל כמנהגם מדי שנה בכ"ח באייר, ליל פטירתו של הנביא, בלי לבקש רשות מן השופט. רשות כזו היתה כרוכה בתשלום מסוים, שעל אוכדנו הצר השופט. לדברי ר' גדליה מסימיאטיץ', היה המנהג לשלם לאחד מפקידיו ולא לשופט עצמו, כפי שעשו אמנם היהודים. המאסר היה אפוא לא-מוצדק כלל ונבע מתאוות-בצע של השופט.

ואולם שיחק לו מזלו של הפרנס שפרשה זו חלה במקביל למאורעות אחרים שלא היו קשורים בו כלל, אך הביאו בעקיפין להוצאתו מבור-הכלא. היו לו לפרנס קשרים אמיצים עם ערביי ירושלים, שהעריכו אותו וכיבדוהו מאוד, ולכן הכעיסם מאסרו. באותם ימים ניסה ראש הסוחרים המוסלמים בירושלים להתנקם בכמה מיריביו בעיר וזמם קנוניה יחד עם מתורגמנו של השופט להפילם בפח. ואולם הדבר נודע בעיר, והמונים נסערים התקבצו בליל שבת שלאחר מאסר הפרנס לעלות על בית השופט ולרוצחו נפש. התנפלות זו לא היתה רק בשל הקנוניה, אלא פרי התמרמרות על מעשי עוולה חוזרים ונשנים, שמאסר הפרנס היה רק אחד מהם. קודם שעלו על בית השופט פנו ההמונים אל בית-הסוהר והוציאו מתוכו את הפרנס.

השופט התבצר בחצרו, והשליך דרך החלון מכתב ובו האשים את מתורגמנו בקנוניה שעליה נרגנו תושבי העיר והצטדק כי לא ידע את מנהגי המקום אלא סמך על המתורגמן. המתורגמן נרצח וגופתו נגררה ברחובות ירושלים.⁵⁶ לדברי ר' גדליה מסימיאטיץ', היה המתורגמן אחד מחשובי המוסלמים בירושלים. הפרנס נקלע אפוא למאבק בין שתי קבוצות באוכלוסיה המוסלמית בירושלים. הדעת נותנת כי הקבוצה המתנגדת כאן לשופט וראש הסוחרים היא גם זו שהתנגדה לנקיב אל-אשראף אולם אין הדבר הכרחי. מכל מקום, אפשרי שאותם חוגים שהתנכלו ליהודים בדרך-כלל יעשו דווקא לשחרור הפרנס, שכן היה מכובד על המוסלמים וכאשר חזרו התורכים למשול בעיר קשר קשרים טובים ביחס עם המושל.⁵⁷ התמרמרות התושבים נגד השופט ועושי-דברו עולה גם מדברי אסחל, בתזכיר שבו תיאר את המאורעות שחלו מ-25 באוקטובר 1702 ועד ה-16 ביולי 1703. לדבריו, מרדו התושבים נגד השופט שמשל בהם בעושי, רצחו כמה מאנשיו ואילו הוא מצא מחסה כבר למעלה מחדש במסגד. נראה כי מונה תחתיו שופט אחר, אף כי אין המקורות שבידינו מציינים כי בירושלים פעל שופט אחר עד סיום המרד, בנובמבר 1705.⁵⁸

בין המוסלמים והיהודים בירושלים מסתמנות שתי מערכות יחסים. מחד גיסא ר' גדליה מסימיאטיץ' דיבר על עלבונות חוזרים ונשנים ברחובות העיר, שהיו בדרך-כלל תוצאות הפעלתם של חוקי 'חווה עומר' המחמירים בידי ההמון; מאידך גיסא — על הכבוד הרב שרחשו למנהיג העדה ועל יחס של כבוד מצד נכבדים וזקנים מוסלמים. בדבריו יש הבדל-ברור בין יחס האספסוף ליהודים ויחסם של מנהיגי המוסלמים ונכבדיהם:

'הישמעאל [דהיינו התורכין] או אפילו הערבי אם הוא מכובד של עיר אינו שכיח שיעשה איזה רעה לבר ישראל ברחוב אם פגע בו, אבל הקטנים פגיעתן רעה אצל בר ישראל, כי

57 ראה להלן.

58 מכתב אסחל (לעיל, הערה 54).

55 יערי, מסעות, עמ' 362-363.

56 כרוניקה, עמ' 47; יערי, מסעות, עמ' 363.

אין לנו רשות להרים יד על אומה ישמעאלים, והערביים הם אמונה עם ישמעאל, ואם הוא נותן הכאה לבר ישראל אז הוא הולך בתחנונים אבל לא שידבר נגדו פן יוסיף להכותו מכה רבה כי נקלה הוא בעיניו.⁵⁹

מצוקתם העיקרית של יהודי ירושלים בזמן המרד נבעה על-פי ר' גדליה מסימיאטיץ' בעיקר מגזירות השופט והתנהגות האספסוף. כך עולה גם מתיאור מצבם של נזירי המסדר הפראנציסקאני במנזר סאן-סלבאדור. מן המקורות נראה כי יחסם למרד היה דו-ערכי. מחד גיסא חששו מאוד מאווירת ההפקרות שהשתלטה על העיר, מאותן קבוצות אוכלוסיה שעליהן התלוננו היהודים. מאידך גיסא היו מיוודים עם הנקיב. כך, למשל, כתב הפרוקורטור של המנזר לפרוקורטור של צידון ב-9 באוקטובר 1702 כי ירושלים מלאה פלאחים מזוינים שהתמרדו נגד המושל, ולכן נסגרו הנזירים במנזרם שמא יפגעו בהם.⁶⁰

במכתב שכתב אסתל אל מזכיר-המדינה הצרפתי כשבויעים אחר-כך הוא הדגיש כי למרות שהשופט היה 'שליט יחיד' בעיר, הסתובבו בה שודדים ופורעים רבים שעשו בה כרצונם בלי שהשופט יוכל למונעם או לעוצרם, ואולי גם לא היה מעוניין בכך. גם הוא כתב שהנזירים הסתגרו במנזרם שמא ייפגעו.⁶¹

האנדרלמוסיה בעיר והמתח החברתי השתקפו היטב בתיאורים של אסתל והנזירים הפראנציסקאנים. בולטת בהם גם השפעת המתח הזה על היחס אל בני-החסות יותר מאשר בתיאוריו של ר' גדליה מסימיאטיץ'.

אסתל כתב כי הנקיב אל-אשראף הוא 'אדם עשיר מאוד, ידיד לפראנקים בכלל ולכמרי טרה-סנטה במיוחד'. לצדו עמדו אנשי 'העיר העליונה' המגינים על הפראנציסקאנים ומתנגדים לו אנשי 'העיר התחתונה'.⁶² מדברי אסתל לא התברר ההבדל בין 'העיר העליונה' ו'העיר התחתונה', אולם התורות על הרכב הנהגתה של 'העיר העליונה', היינו הנקיב אל-אשראף, נכבדי המוסלמים, המופתי, מפקד הניצ'רים הנעזרים בפלאחים המורדים והכדורים שהוכנסו לעיר מעלה את המחשבה שמולם עמדו אזרחי ירושלים האחרים מן המעמדות הנמוכים יותר. גם דברי ר' גדליה מסימיאטיץ' מרמזים שהיו בעיר שתי מפלגות, שהאחת מהן התנגדה לנקיב ולמעשיו. וכך כתב:

כי האמת הוא שלא כל אנשי ירושלים מרדו, רק שר אחד שקורין שם 'נקיב' והוא עשה מרד ומעל הנ"ל, ועמו היו כמה אנשים, ובהכרח גם כולם החזיקו עמו מפחדם ממנו וגם שלקחם כדברים.⁶³

על-פי דברי הכרוניקה נהרס כמעט, בספטמבר 1703, מנזר סאן-סלבאדור, בשל תאוות הכצע של התורכים ומוסלמים אחרים אזרחי העיר. כמה תורכים שלא באו על סיפוקם כתשלומים שהפראנציסקאנים שילמו להם ביום לידת מריה (8 בספטמבר 1703), ביקשו להתנקם בנזירים. הם רמזו למורדים ששמרו בשער-האריות באיזו שעה יעברו שם הנזירים בדרכם אל עמק-הושפט ובכליהם בגדייקר המשמשים את הפולחן הנוצרי. התורכים והמורדים השליכו עליהם מטר של אבנים, אחד הכמרים נפל פצוע, השני רץ כל עוד רוחו בו אל המנזר. בינתיים התאספו מחוץ למנזר חמש מאות איש מזוינים, שביקשו להרוס אותו, לבזוז ולהרוג את הנזירים.⁶⁴ אסתל כתב כי האשימו

59 יערי, מסעות, עמ' 358.

60 AN, שם, תזכיר מיום 25.10.1702.

61 יערי, מסעות, עמ' 360.

62 AN, שם, תזכיר מיום 25.10.1702.

אגא של היניצ'רים

אותם כמותו בשבי של תורכי שנשבה בידי אבירי מאלטה שנה קודם-לכן.⁶⁵ על-פי הכרוניקה, התאספו שכני המנזר המוסלמים ומנעו מן הפורעים להוציא אל הפועל את זממם, אולם אסתר פירט יותר, ולדבריו היה זה הנקיב אל-אשראף והדיזדאר, מפקד היניצ'רים במצודה, שגייסו את אנשי 'העיר העליונה' ש'תמיד תמכו באינטרסים של אנשי הדת שלנו' והסִּהם שהדפו את הפורעים.⁶⁶ מוכן שעבור שירות זה שילמו הנזירים למיטיביהם סכום-כסף נאה.⁶⁷

מקרה אחר המשקף את האווירה בעיר אירע בינואר 1704. מוסלמי חטף מאשה ענק זהב, האשה התלוננה לפני השופט. השודד ברח אל 'העיר התחתונה' ושם מצא מקלט. השופט ביקש את עזרת אנשי 'העיר העליונה' והתפתח קרב שארך עשרים וארבע שעות ובו היו שנים-עשר הרוגים ומאה פצועים. 'העיר העליונה' נצחה, אלא שהשודד ברח בינתיים. אסתר סיכם דבריו על מקרה זה בקובעו כי העיר לא תשקוט עד שיבוא מושל, שיהיה 'אדם בעל יד', שידו חזקה.⁶⁸ מסתבר אפוא כי הפראנציסקאנים הלינו על אותם חוגים שפגעו ביהודים: העם הפשוט והשופט של

67 כרוניקה, עמ' 48.
68 ראה לעיל, הערה 65.

65 תזכיר, 2.5.1704-16.7.1703.
66 AN. שם.

ירושלים, ואולם למעשה נובעת ההחמרה במצבם ממצב האנדרלמוסיה הכללית שחלקו של הנקיב בה לא קטן מחלקם של שאר בני ירושלים.

תוצאות המרד

תוצאות המרד היו הרות אסון לתושבי ירושלים. אם בשנת 1702 נחשבה ירושלים וסביבותיה לאזור מרדני שירוסן רק באכזריות ותקיפות, היה הדבר נכון עתה פי-כמה, כאשר נכנס מצטפא פאשא אל העיר הוא נהג בה מנהג עיר כבושה. משמר היניצ'רים שבגד בסולטאן הוחלף במשמר חדש והמושל פנה לחמוס את תושבי העיר ללא הבדל דת. העדויות על כך עולות מכל המקורות. וכך כתב ר' גדליה מסימאטיץ':

וכיון שכא הפאשה החזק לתוך העיר עם חיל גדול, וחמס ורמס, לא הניח אחד שלא גזל אותו, אפילו את היהודים למי שידע שהוא עשיר תפס אותו והוכרח לשחד אותו בממון רב, וכבר היה לו אמתלא לפני המלך כי הם מורדים. ובאו חיל חדש מן המלך לדורו שם לשמור העיר שלא ימרדו עוד. ובזמן הזה ברחו הרבה ספרדים עשירים מן ירושלים וישבו להם במקומות אחרים.⁶⁹

למצב זה היו השלכות חמורות על חיי היהודים בירושלים, הן מצד החברה הן מצד הנהגת הקהילה. בשנת ת"ס (1700) היו פרנסי הקהילה יהודה אירגאז, ישראל יעיש וחיים ערוך.⁷⁰ נראה כי במשך שלוש שנים, 1700-1703, פרשו השניים הראשונים מתפקידם וחיים ערוך נשאר פרנס יחיד. ברי כי לפרנסות היה מעמד של כבוד ושל כוח אך גם סכנה וצרות לא מעטות, ואין לפסוק כי כבר בשלב זה חיים ערוך סילק בכוח את רעיו לפרנסות. מכל מקום, נראה כי היה מכובד על המוסלמים בירושלים ונחשב בנייהם עד כי טרחו לשחררו ממאסר, כנזכר כבר.

בשנת תס"ו (1706) התברר לחיים ערוך כי 'הברורים', שהם ככל הנראה שבעת טובי העיר שסייעו בידו בהנהגת הקהילה, לא עצרו עוד כוח לעמוד בסחיטותיו של מצטפא פאשא והסתתרו מפניו. הוא טען כי לא יכול היה לשאת במשא הקהילה לבדו וכי העדרם של טובי העיר יתפרש אולי כחוסר רצון לשלם את המסים, וכמרד במלכות. לפיכך הפציר בטובי העיר כי יצאו ממחבואיהם וימשיכו לצאת ולבוא בהנהגת הקהילה. הוא הבטיחם כי כל נזק שיבוא עליהם יוטל על הקהילה, ואף נתן להם שטר התחייבות על כך. לכך מכך הבטיחם כי הוא הולך אל מחמד אגא להתחנן לפני 'הסריס הגדול', הקיזלר אגאסי, הממונה על הרמון הסולטאן, שהוא 'אהוב' למצטפא פאשא, שיבטיחו שלא יאונה לטובי העיר כל רע, כי בשלומם תלוי שלום הקהילה כולה.

ערוך נטל מטובי העיר ט"ו זהובים, ובכלל זה שנים זהובים ממיוחס בכר שמואל, ונתנם למוסלמים כדי שישתדלו למען הקהילה ולמען טובי העיר. הפרנס וטובי העיר התכנסו כמה פעמים בענייני הקהילה, עד שיום אחד בבוקר נאסר מיוחס בכר שמואל. לדברי ערוך כל נסיונותיו לברר מה פשעו וחטאתו עלו בתוהו, וברור היה כי נאסר כדי לסחוט ממנו ממון, וכדברי ערוך 'ואין מגיד כי אם הבה דמים!'

69 'עירי, מסעות, עמ' 361, וראה גם: איגרת קהילת האשכנזים אל ר' דוד אופנהיים אב"ד פראג: 'ריבקינד, צרור כתבים לקורות היהודים בארץ ישראל, רשומות, ד (תרפ"ו), עמ' 321-324; כרוניקה, עמ' 49-50.

70 הסכם על חלוקת כספים המגיעים סתום לשם ארץ-ישראל: א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשל"ז, עמ' 312. יהודה אירגאז היה מגבירי אדריאנופול וראה הפרטים הרבים שאסף אודותיו ש"ז הבלין, 'לתולדות ישיבות ירושלים בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח', שלם, ב (תשל"ז), עמ' 161-162 וכיחוד הערה 163.

מיוחס בכר שמואל שוחרר מכלאו רק לאחר שחילק קמ"ו זהובים בין המושל ואנשיו, בעקבות הפשרה שערך ערוך ביניהם. נראה כי ט"ו הזהובים ששולמו למתווכים המוסלמים הוחזרו בשל כשלוננו של התיווך, אולם קמ"ו הזהובים אבדו. בכל קהילות ישראל נהוג כי הפסד שהפסיד פרנס או כל נושא משרה ציבורית אחרת בחוקף תפקידו מוחזר לו על-ידי הציבור; בקהילת ירושלים היתה אף הסכמה מפורשת בעניין זה, עוד מתקופה קדומה מאוד. ואכן, ערוך הודה באחריות הקהילה להפסדו של מיוחס בכר שמואל ולראיה נערך שטר, שבו הודה באחריות הקהילה להפסד ונתן למיוחס בכר שמואל רשות לגבות את קמ"ו הזהובים מכל נכס מנכסי הקהילה שיהיה לאל ידו.⁷¹ השטר נערך בח' בניסן תס"ו. כעדים חתמו יהוסף קונקי,⁷² ושמשון גומיץ פאטו.⁷³ בתור בית-דין חתמו חנון נבון,⁷⁴ נסים שלמה אלגאזי⁷⁵ ויצחק אריה.⁷⁶

מידע זה הגיע לידינו משום שמיוחס בכר שמואל ביקש אישור של בית-דין על זכותו לגבות את הכסף. כך עשה, לא מרוב צדיקותו,⁷⁷ אלא משום שהיו עוררים על זכותו. בתוך נוסח השאלה אין כל רמז שלערוך היה חלק במאסרו של מיוחס בכר שמואל, אולם האשמותיו הקשות של ר' משה חאגיז בספרו 'שפת אמת', מעלות הרהורים נוגים בדבר חלקו של ערוך בפרשה. חאגיז האשים אותו בהלשנה על חכמי העיר,⁷⁸ והעובדה שהוא היה האיש שערך את הפשרה בין המושל למיוחס בכר שמואל מחזקת חשדות אלה. מדברי חאגיז עולה גם ההאשמה כי ההלשנה נעשתה לא רק לשם בצע-כסף אלא גם על רקע של מאבק על השלטון בקהילה, ערוך שהיה בטוח עתה במעמדו, לא רצה להתחלק בשררה עם אחרים ודאג לסלקם מן העיר.

מצבם של האשכנזים היה עוד גרוע מזה. מלבד חובותיהם שהלכו ותפחו, נאלצו לשלם לספרדים סכומי כסף ניכרים על חשבון הכסף שנטל לעצמו מצטפא פאשא, שכן הספרדים הם שייצגונו בפני השלטונות. כן מסתבר שהספרדים הוציאו במשך שנות המרד כסף רב בענייני הקהילה המשותפים. בשל הגידול בהוצאות הוכרחו האשכנזים להסכים לביטול ההסכם בין שני הקהלים לפיו היה על האשכנזים לשלם לספרדים מאתיים אריות לשנה על חשבון ההוצאות המשותפות. במקומו נחתם הסכם חדש לפיו שילמו האשכנזים לספרדים אלף אריות לשנה על חשבון אותן הוצאות.⁷⁹

71 ר' אברהם ישראל זאבי, שו"ת אורים גדולים, אזמיר תקי"ח, לימוד ריג, קט ע"א-קיב ע"ב.
 72 תושב ירושלים ואחר-כך חברון, מחכמי וטובי העיר בשנת ת"ס. בן אחיו של אברהם קונקי, שליח חברון, צפת וירושלים. ראה עליו: יערי (לעיל, הערה 70), עמ' 309.
 73 מחכמי וטובי העיר בשנת ת"ס. חבר בבית-דינו של ר' אברהם יצחקי, שליח ירושלים שעקר מן העיר בשנת תס"ט בשל מצבה הקשה. נרצח בשליחות ירושלים ביוון בשנת תע"ד. ראה עליו: יערי (לעיל, הערה 70), עמ' 358-359.
 74 חתום גם כאחד מטובי ירושלים בשנת ת"ס (יערי, לעיל, הערה 70, עמ' 312), נפטר בשנת תפ"ב (1722). ראה: יוסף דוד, יקרא דשכבי, שאלוניקי תקל"ד, דרוש פ'.
 75 תלמידו של ר' חזקיה די סילוה, בעל 'פרי חדש', שהיה שליח ירושלים בשאלוניקי בשנת תע"ה (1715). בשוכו משליחותו התקבל כרב במצרים והאריך ימים ככהונתו עד שנת תק"ך (1760), נודע בחסידותו, שקידתו בתורה ונדיבות לבו (חיד"א, שם הגדולים, בערכו). וראה: יערי (לעיל, הערה 70), עמ' 359.
 76 בן למשפחת חזנים מפורסמת בירושלים (מ' בניהו, הסכמה ורשות בדפוסי ויניציאה, ירושלים תשל"א, עמ' 256-257), היה שליח ירושלים בעיראק, כנראה באמצע המאה הי"ח (י' בן-צבי, 'אגרות מכורדיסטאן מן המאות הי"ח-י"ט', סיני, כז [תשי"א], עמ' צו).
 77 א' בן יעקב, ירושלים בין החומות — לתולדות משפחת מיוחס, ירושלים תשל"ז, עמ' 84. וראה שם עוד אודותיו ואודות משפחתו. יחכן כי הסכסוך הנוכח לעיל נמשך גם אחרי מתן השטר, שכן בשנת תפ"ד (1724) הסכימו 'חכמי ומנהיגי ופרנסי ומשגיחי הק"ק' בירושלים למנות בוררים בעניין תביעה שהיתה להם כנגד מיוחס בכר שמואל, והכוונה למיוחס בכר שמואל זה ולא לנכדו המפורסם (ר' אברהם יצחקי, שו"ת זרע אברהם, ב' קושטא תצ"ב, חו"מ, סימן יו, קלד ע"ב).
 78 שפת אמת, וילנה תל"ו, מה ע"א.
 79 ריבקינד (לעיל, הערה 69), עמ' 323.

מהתכתבותם של הגביר הפרנקפורטי ר' שמשון ורטהיים ור' יוסף הרופא אשר ניסה להשיג בקושטא פשר בין האשכנזים ובעלי חובם (תע"ב-תע"ג/1712-1713) מסתבר שגם האשכנזים התלוננו שמנהיגיהם הצילו עצמם על חשבון הכלל.⁸⁰ הנאשם העיקרי בפרשה זו היה הפרנס אברהם הוא ככל הנראה אברהם בכ"ר נתן אשכנזי.⁸¹ אך דומה שדבריו של ר' שמשון ורטהיים:

... ועד היכן אפשר לעשות גדר ומחיצה לפרצות הנעשים שמה [בירושלים] מפריצי הדור בעו"ה [בעוונותינו הרבים] בכדי שלא יתייאשו ידי הנודכים ונודרים בישראל מלתת עוד לכסף המובא בית אלהינו ...

נתכוונו להנהגת ירושלים בכללותה אשכנזים כספרדים. המרד והמאורעות שבאו אחריו גרמו אפוא להתמוטטות הנהגתה של קהילת ירושלים ולמשכר חמור כאמון הקהילה והגולה בהנהגה זו. בימי המרד התמוטט גם האמון במערכת המשפט המוסלמי בעיר. השופט, שנסמך אולי על קרבתו למופתי של קושטא, עשה בעיר כבתוך שלו ובניגוד לכל כללי-המשפט, ולבסוף אבד את השליטה כמצב, דבר שגרם גם להתנפלות לא מבוקרת של נושי האשכנזים עליהם. הדברים עולים מן האיגרת שנשלחה מאשכנזי ירושלים אל ר' דוד אופנהיים, אב-בית-הדין כפראג:

על כל אמרנו להודיע ... כל צערינו ... אשר זה יותר משני שנים שאנשי העיר פה עה"ק [עיר הקודש] מרדו באדוניהם ועשו מלחמה עם הבאש"י תמיד, ואיש כל הישר בעיניו יעשה. והבע"ח [בעלי-חובות] מררו את חיינו בעבודה קשה בתפיסות ומכות נמרצות, מלבד שאר אילי הארץ שרים צוררים דורסים ואוכלים ...⁸²

עובדה זו עולה כבהירות רבה יותר מאיגרת-שליחותם של אברהם רוויגו וחיים חזן משנת תס"ד (1704) המדברת במצב הספרדים:

אם אמרנו נספרה את כל תלאותינו ... ותגרת הנושים בנו חמישים אלף אריות בנשך אשר ישך על חד תלת ... כי הנושה בא לקחת את נשי"ו ואת ילדיו ואין כסף נמצא, עלה עשן באפו ואסף כל העם הקהל כמשמר צר בית הסוהר ואחזו בתי כנסיות ובתי מדרשות בחותם צר ומר כי אין שופט בארץ ... ופרקו עול מושל ואיש הישר בעיניו יעשה ... והוכרחנו יחד עני ואביון אפי' [לן] מוכר את כסותו למלאת ידי האדירים להרוויח זמן הפרעון.⁸³ כוכד המסים והחובות לבדם קיבלו משמעות הרת-אסון בשעה שבה לא היה דין ולא דין.

*

השנים 1706-1702 בארץ-ישראל בכלל וכירושלים כפרט היו אפוא שנות מהומה ומבוכה. בשל תקופות המינוי הקצרות, המנהג של קניית המשרות, נפוטזים וקבלת השכר על-ידי מסי המחוז נהג הממשל העות'מאני המקומי מנהג של עושק. בין המוסלמים בעיר היה מתח חברתי בין ההנהגה

80 שם, עמ' 309-317; וראה גם: יערי (לעיל, הערה 70), עמ' 335-336.
81 ריבקינד, עמ' 317. על הוויכוח אודות זהותו של הפרנס ראה ע' שוחט, 'שלוש אגרות על ארץ ישראל מן המאה הי"ח', שלם, א (תשל"ד), עמ' 240, הערה 29; בניהו (לעיל, הערה 1), עמ' קעח; הנ"ל, 'קהל אשכנזים בירושלים', ספונות, ב (תשי"ח), עמ' קלה.
82 ראה: ריבקינד (לעיל, הערה 69), עמ' 323; יערי (לעיל, הערה 70), עמ' 326-329.
83 ריבקינד, 'אגרות ירושלים', שי לישעיהו (וולפסברג), תל-אביב תשט"ז, עמ' 230.

והמעמד העליון לבין שאר האוכלוסין. השופט של ירושלים שתפקידו היה לרסן את הממשל ולהגן על האוכלוסיה, בטוח היה במעמדו ועשה כבתוך שלו, ובוודאי בניגוד לחוק ולמנהג. אוכלוסיית ירושלים נסחטה וכיחוד בני-החסות, ששילמו כסף רב להנהגה המוסלמית וקנו בכך את רצונה הטוב. אולם המון העם ראה בבני-החסות מטרה נוחה לנקמה על רגשי התמרמרותו כלפי ההנהגה והשלטון.

כתוצאה מן המרד החמיר עוד יותר יחס הממשל העות'מאני אל האוכלוסיה המרוששת. וכך התמוטטו לפחות שתיים מעדות בני-החסות.

העדה הארמנית הגיעה בתקופה זו לחובות בסכום של ארבע מאות אלף אריות.⁸⁴ ונושיה התנפלו על כנסיית הארמנים ממש כשם שעשו בשנת 1720 לבית-הכנסת של האשכנזים. הנהגת הקהילה היהודית התפוררה. קהילת האשכנזים התמוטטה כליל עם הריסת בית-הכנסת שלהם וגירושם מן העיר בשל אי-תשלום החובות שעלו על ששים אלף רייכסטאלר.⁸⁵ קהילת הספרדים נותרה שקועה בחובות כבדים, כששים אלף אריות⁸⁶ וכל קיומה נתון היה בסכנה של ממש.

נזירי המסדר הפראנציסקאני — גם אם סבלו בזמן המרד מנזקים כספיים כבדים ולאחריו שילמו למצטטא פאשא עשרת אלפים אריות ואלף אמות של אריג — החזיקו מעמד.⁸⁷ לא נראה שעדתם סבלה נזקים ללא תקנה. מסתבר כי המסדר קיבל תרומות מכל רחבי אירופה והצליח להתגבר על קשיי הזמן.⁸⁸

אמור מעתה: על כל שנאמר על הסיבות למשבר קהילת ירושלים בראשית המאה הי"ח — וזוצאות מוגזמות של האשכנזים, קשיים בתמיכה מחוץ-לארץ, אופיה השכתאי של עליית ר' יהודה החסיד ומותו סמוך להגיעו לירושלים — יש להוסיף כי בראש-וראשונה העילה למשבר זה היא תקופה של אנרכיה ועושק לא-מרוסן של אוכלוסי ירושלים בכלל ואנשי קהילת ירושלים בפרט.

84 A. Kalaydjian (לעיל, הערה 7), עמ' 563.

85 איגרת ר' יוסף הרופא אל גבאי ארץ-ישראל בפראנקפורט, שוחט (לעיל, הערה 81), עמ' 248. וראה שם בעמ' 245-233 על פרשת חובות האשכנזים.

86 ר' משה חאגיז, שפת אמת, לח ע"ב, מג ע"ב. האריה או הלייבן טאלר היה מטבע-כסף הולנדי שנפוץ בליבאנט. הרייכסטאלר היה מטבע-כסף מקביל שנטבע בגרמניה. ערכיהם היו קרובים זה לזה והסכומים כמעט זהים אפוא ומטעה לחשוב שהמדובר באותו חוב, אולם המקורות מורים כי המדובר בחובות נפרדים.

87 כרוניקה, עמ' 50.

88 יערי, מסעות, עמ' 359.